

22. évfolyam,
2020. 2

Várostarténeti folyóirat

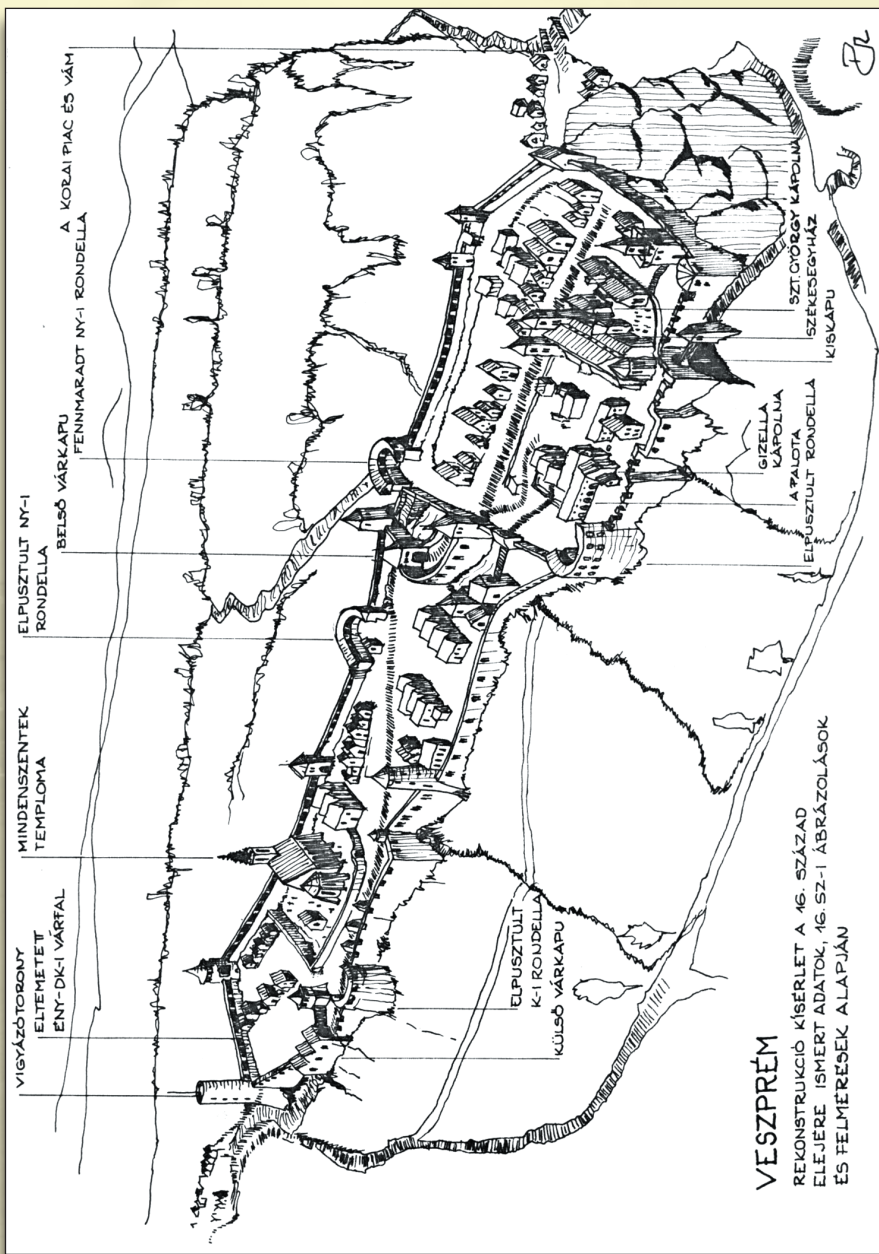
Veszprémi

Szemle

57.

Alapítva: 1993

TARTALOM

VESZPRÉMI KUTATÓK ÉS MŰHELYEK

-
A 80 éves M. Tóth Antal köszöntése	3	Csiszár Miklós
Megismerni, megőrizni, közkinccsé tenni. Balassa László kutatásai a veszprémi várban	10	Somorjay Sélysette
-

TANULMÁNYOK

-
A Magyar Királyi Repülő Akadémiák története – a résztvevők visszaemlékezései alapján (1939–1945) II.	20	M. Szabó Miklós
A Veszprémi Dalegyesület zászlója	41	Rainer Pál
-

KÖZLEMÉNYEK

-
A veszprémi püspöki palota homlokzatának helyreállítása, 1978–1980	69	Koppány Tibor
Újabb megfigyelések a veszprémi püspöki palota 2017–2018-as felújítása során	77	G. Lászlay Judit
Szent György kápolna beton védőteteje	88	Lantos Edit
A Piarista Gimnázium felújítása 2019–2020	103	Ráczi Miklós
A „spanyolbetegség” Veszprémben – 1918/1920	137	Földesi Ferenc
-

NEKROLÓG

-
Dr. Varga Miklós (Peremarton, 1931. április 28. – Budapest, 2020. március 17.)	154	Imre Frigyesné
Wöller István (Gétye, 1929. október 27. – Várpalota, 2020. április 03.)	156	Gy. Lovassy Klára
-

A Szent György-kápolna védőépülete¹

LANTOS EDIT

TANULMÁNYOMBAN SZAKIRODALMI ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK² alapján a Szent György-kápolna védőépületének építészeti jelentőségével foglalkozom. Az 1945 utáni épületanyag jelenlegi pusztulását, mostoha helyzetét látva különösen fontos felhívni a figyelmet azokra az épületekre, melyek megbecsülését, védelmét építészeti minőségük indokolja. Az Erdei Ferenc tervezte „szellemes héjbeton védőépület”³ (statikus: Szlávik Tibor) egyértelműen ezek közé tartozik.

Erdei Ferenc 1967-ben nyerte el az Ybl-díj II. fokozatát „a műemléki épületek helyreállításának tervezési munkájáért, különös tekintettel a veszprémi Szt. György kápolna védőépületének és a szigetvári vár helyreállítási terveire”. Merényi Ferenc 1969-es (olaszul 1968-ban megjelent) építészettörténetéből azt is megtudjuk, hogy mik voltak azok a műemléki, építészeti és esztétikai szempontok, ami alapján ezt az épületet is a legjobbak közt tárgyalták. Eszerint „a különböző korok egymást váltása az, ami közvetlenül is elárulja a szemlélőnek az [épületek, városrészek L. E.] együttes történelmi fejlődését [...] Ezért helyes elvileg, hogy ott, ahol az eredeti történelmi állapotra biztos utalás nincs, vagy csak kevés van, ne semleges házak, hanem maiak épüljenek, olyanok, amelyek a mi korunkat helyezik a történelmi korok mellé. [...] Mindez különleges gondot, sok részletet érintő előkészítést, körültekintő munkát, tehát avatott kezű építész, különlegesen gondos kivitelt igényel.”⁴ 1972-ben, az 1945 utáni építészet legjavát bemutató kötetben pedig úgy fogalmazott, hogy az Erdei-féle védőépület nemcsak megoldja a „rendkívül értékes maradványok és romok állagvédelmét és bemutatását [...] a helyreállítás esővíz és fagyveszély elleni megóvását, a természetes megvilágítású, zavartalan megtekintés lehetőségét”, hanem emellett „a maga korszerű építészeti kialakításával szerényen illeszkedik a veszprémi várnegyed műemléki környezetébe”.⁵ Sedlmayr János 1987-ben további részleteket emelt ki az

¹ Köszönet Simon Annának a cikk megírásához nyújtott segítségével.

² A koronavírus járvány megszakította a kutatást, ezért néhány részlet pontosítása későbbre halasztódik.

³ HORLER 1966. 236.

⁴ MERÉNYI 1969. 114. A korszak építészeiben fel sem merült, hogy elképzelt rekonstrukcióval kísérletezzenek.

⁵ MERÉNYI 1972. 268.

épületben megnyilvánuló tervezői invencióról: Erdei, a „XIII. századi rotunda feltárt területe fölül egy enyhén emelkedő szegmens ívű vasbeton héjat tervezett. Ezzel elérte, hogy a bazilika és a volt szeminárium közötti telket vizuálisan nem zárta le, továbbra is kitekintést enged azon át a város felé. A védőépület alaprajzi vetülete nagyobb, mint a rom, annak szabályos nyolcszögű alaprajzát nem követi. A ferde telekhatár miatt a megvalósított trapéz alaprajz nagyon logikus: a héjszerkezet rövidebb oldalon kettő, a hosszabbikon három pilléren nyugszik. A védőépület a rom megóvását ideálisan megoldja, a feltárt falmaradványok kisebb kiegészítése és elemeinek visszahelyezése szépen meg is valósult. Szellemes és artisztikus a védőépülethez vezető lépcső és a kerítés⁶ is, ismét csak Erdeire jellemző részletformálással. A Szt. György-kápolna önmagát, de áttételesen építészet is bemutató kiállítás.”⁷ Abban is konszenzus van, hogy Erdei Ferencnek ez a legsikeresebb, „korai, de építészeti-műemléki szempontból egyik kiemelkedő tervezése.”⁸ Merényi tehát a korszerű építészeti megoldást, a szakmailag felkészült tervezést és a gondos kivitelezést emeli ki. Horler és Sedlmayr szellemesnek nevezi, utóbbi hozzátéve a logikus alaprajz, a romok ideálisan megoldott bemutatása és a művészi részletek fontosságát is.

A Szent György kápolna védőépülete. (Fotó: Lantos Edit)

⁶ Az eredeti lépcsőlejáró szűkebb volt (SEDLMAYR 1994. 115), a mai bejárat előtti kiteresedést és lépcsőt 1975-ben tervezte Erdei. (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, (továbbiakban MÉM MDK) Tervtár ltsz: 37614.

⁷ SEDLMAYR 1987. 175.

⁸ SEDLMAYR 1987. 173. és SCHÉRY 1995. 203.

Mai szemmel a székesegyház előtt elsétálva előbb az előkert és a széles, küklöpsz-falazatú lejárát tűnik fel, ami anyaghasználatában átvezet Erdei épületének oldalhomlokzatához. A vastag kőfal fölött az épület teljes hosszában üvegfelület nyílik, amit a betonháj zár le. Tovább haladva az íves tető háttérként szolgál a homlokzat vonalában álló Szent Imre szoborhoz (Erdi Dezső alkotása). Még feljebből nézve azonban a kockaköves előtér és a malomkő alakú ivókút mögött húzódó, mellmagasságig érő betonháj, a három széles, karomszerű nyúlvánnyal, a rajta négyzet alakban elhelyezett tüskékkel, és a környezetétől elütő színezésével is inkább térplasztika benyomását kelti. (Nem volt ez máshogy eredeti formájában sem, amikor a fekete, kúpos lezárású szellőző nyílások helyén még üveg korongok szolgáltak felső megvilágítókként.⁹) A múzeum, az utcaszintnél két méterrel lejjebb nyíló bejáratához fémbordákból hajlított lépcsőkön jutunk le. A szegmensívű ablakfelület és a rövidebb oldalak nyúlványai közti keskeny ablaksorok szolgáltatják az épület megvilágítását. A trapéz alaprajzú belső tér közepén láthatók a középkori falmaradványok és Vetési Albert sírköve. A rövidebb falakon három, illetve két széles, enyhén befelé dőlő pillér tartja az ívelt födémeket. Ezek a felületek fröcsköltek és fehérre festettek, viszont a bejárat hosszanti fal végig, az azzal szemben levő nagyjából mellmagasságig terméskő falazat.

Összességében az épület feltárulása példás, a kontrasztos anyaghasználat figyelemre méltó, és a betonháj visszafogott eleganciája egy mai építésznek is dicséretére válna. Ráadásul anélkül tudja érvényesíteni karakteres jelenlétét, hogy ezzel zavarná a két oldalán álló nagy formátumú épületeket. És valóban, még az olyan részletek, mint a kerítés vagy ivókút is időtlen megformálásúak. A belső tér a süllyesztés ellenére sem nyomasztó, az íves mennyezet miatt ugyanis a belépő tágasabbnak érzékeli a teret, a kényszerű, keskenyedő alaprajz pedig a bemutatandó műemlékekre fókuszálja a figyelmet.

A szakmai elismerések és a jelenkori benyomások után nézzük milyen tervezési feladat előtt találta magát, az akkor 26 éves Erdei Ferenc, és hogyan sikerült azt megoldania?

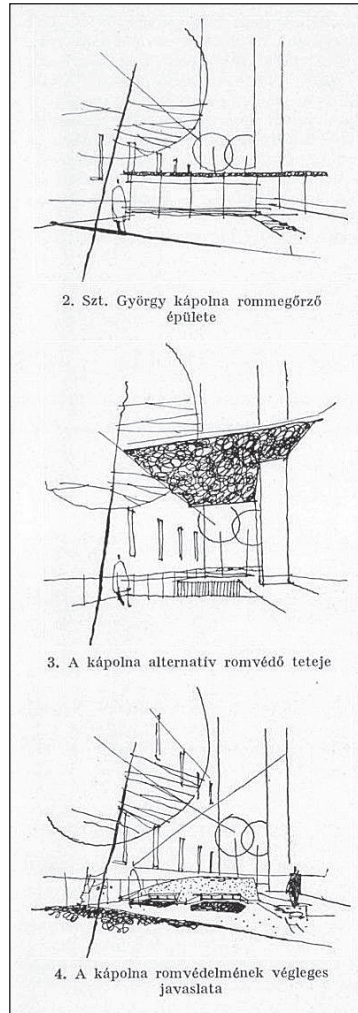
Erdi Ferenc és Koppány Tibor, 1960-ban, a védőépületről szóló első írásában három rajzot közölt a lehetséges tervváltozatokról. A 3. ábrán, „*A kápolna alternatív romvédő teteje*” címűn, egy kvázi fedett romkert kialakítását látjuk: a szeminárium és a székesegyház épületét lapostetővel kötötték össze, a falmaradványokat pedig körbejárható aknában mutatták volna be. A 2. ábrán – ami a „*Szt. György kápolna rommegőrző épülete*” nevet viseli – a szemináriumot és a székesegyházat összekötő lapostetős, üvegfalú épület látszik, melynek föld feletti magasságát a szeminárium földszinti ablaksora jelöli ki. Az épület jobb oldalán keskeny lépcső vezet a romok-

⁹ A jelenlegi állapot az 1995-ös felújítás eredménye. A cserét a jobb szellőztetés indokolta. KÁLDI Gyula: Védőépület felújítás. MÉM MDK, ltsz: 36441.

hoz. A 4. ábra, „A kápolna romvédelmének végleges javaslata” mutatja a mai állapotot. Erdeinek – és a rommaradványok konzerválását és bemutatását tervező Koppány Tibornak – a tervek elkészítésekor figyelembe kellett venniük: „1. A két nagy épület közötti szűk területet; 2. a két épület meglévő, de egymástól eltérő kiképzését (architektúráját); 3. a megszokott városképet; 4. a szeminárium oldalhomlokzatának földszinti ablakát; 5. a két épület közötti áttekintést, mert a Várból kelet felé ez az egyetlen kilátási lehetőség.”¹⁰ Felmerült az a változat is, hogy a telek egészét kitermelik a romok szintjéig, és az így keletkezett területre állítják fel a védőépületet, de ez nem volt gazdaságos megoldás, emiatt a süllyesztett megoldás mellett döntöttek. Ismét átadva Erdeinek a szót: „arra is vigyáznunk kellett, hogy ne a védőépület legyen a hangadó,¹¹ ne kösse le, hanem csupán hívja fel a figyelmet a mögötte rejlő értékekre. Emellett figyelembe kellett venniük és – úgy érezzük – meg kellett tartanunk a szűk közön való átlátást, tehát olyan alacsonyra kellett terveznünk a védőépületet, hogy teteje felett át lehessen látni. [...] A sokféle elképzelés, acél- és vasbeton-szerkezetű védőtetők után jutottunk el a vasbetonhéj szerkezetű tető gondolatához.”¹²

A kápolna romvédelmének végleges javaslata.

Forrás: Erdei et al. 1960. 141.

¹⁰ ERDEI et al. 1960. 141.

¹¹ Ez összecseng a Budai Aurél által 1961-ben megfogalmazott esztétikai elvvel, mely szerint „a régi és új formák között mutatkozó kontraszt feltétlenül szükségessé teszi, hogy minden olyan esetben, amikor régi épület mellé, vagy azok együtteseibe bármilyen új épületet helyezünk, az építészeti formaképzés minden léptékében következetesen érvényesítsük a **szubordináció** [Kiemelés az eredeti szerint L. E.] – az esztétikában oly jelentős elvét. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a régi és új kompozíciójának komplex hatásában egyértelműen a régi vagy az új forma domináljon, ezzel szemben a másik csak alárendelt, szubordinált szerepet játsszon.” BUDAI 1961. 45.

¹² ERDEI et al. 1960. 142. Erdei itt azt is írja, hogy a vasbetonhéj szerkezetű tetőt „alaprajzi és szerkezeti kötöttségek miatt nem lehetett maradéktalanul megoldani”, de ennek részleteiről egyelőre nem találtam forrásokat.

A szeminárium és a székesegyház közti terület XX. századi története Ádám Iván veszprémi kanonok naplóbejegyzéseivel kezdődik, aki a székesegyház felújítása során leírta azokat a festett és faragott épületrészeket, amik az állványozási munkák során előbukkantak. Ezek feltárását Hungler József kezdte meg tanítványaival 1957-ben. A Bakonyi Múzeum igazgatója, dr. Szentlélek Tihamér dr. Gutheil Jenő tanácsai alapján kijelölte a kutatóárkokat, és a módszeres feltárást H. Gyürki Katalin folytatta. A XIII. századi kápolna maradványai alatt előkerült egy korábbi körkápolna íves fala, valamint Vetési Albert Veszprém püspökének és Mátyás király diplomatájának sírköve is. A leletek fölé az első védőtetőt (a Városi Tanács költségén) Vákár Tibor tervezte. Az oszlopok és a sátortető is fából készült, kovácsolt vas kiegészítésekkel. A szelemeneket a szomszédos épületek falába vésték be 10 cm mélyen.¹³ Szentlélek Tihamér 1958. szeptemberi leveléből¹⁴ tudható, hogy 1958 januárjától állt ez ott. Ő már ekkor felvetette a leletek romkert-szerű bemutatását, aminek költségét hozzávetőleges becsléssel 100 000 forintra tette (és figyelmeztetett a telek körüli csatornázási problémákra).

Az Országos Műemléki Felügyelőség dokumentumai közül az 1959. szeptember 15-i műleírás és költségvetés tájékoztat az első tervekről. Ebben Erdei megfogalmazta a munka legfontosabb feladatait és szempontjait. *„A kettős kápolna bemutatása tehát nemcsak művészet- és építészettörténetileg, hanem történeti, kultúrtörténeti szempontból is nagyon fontos, romként azonban nem tartható fenn, mivel mély gödörben fekszik. Ezért a romterület fölé védőépületet kell készíteni, amely a vizet távol tartja a romoktól és megvédi azokat a fagytól. A romokat mintegy múzeumi tárgyat szándékozunk bemutatni. [...] A kápolna délkeleti sarkában a korábbi kápolna alapfalait és burkolatát egy téglatámfallal körülvett aknában mutatjuk be, külön részletterv szerint. A védőépület kialakításához felhasználjuk a kápolna déli oldala mellett húzódó középkori templomfalat. A Nagyszeminárium falához támasztva szabálytalan alaprajzú védőépítményt készítünk, a megadott terv szerint. A talajszint alatt kb. 200 m-el (sic!) mélyebben fekvő vonal a védőépület kontúrjának megfelelően kiépített, kőtámfalakkal körülvett aknában hagyjuk. [...] A kőtámfalra a déli oldalon tömören felfalazott kőfal készül. A vasszerkezetű, alulról látható tető egyik oldala erre fekszik fel, a másik oldalon a szeminárium épület tűzfalába kell bevésni. [...] A héjazat hullámpalából készül, a tetőszerkezetre erősítve. A védőépület nyugati és keleti támfalai és a tető közé könnyű, vasszerkezetű üvegfal ké-*

¹³ VÁKÁR Tibor: Műleírás. é. n. Bakonyi Múzeum Adattára, ltsz: 8035.

¹⁴ A leletek és a védőépület történetét (pl. a finanszírozási kérdéseket és a véleményezési procedúrákat) jelentősen megbonyolította, és időben elhúzta az, hogy a Városi Tanács, a Bakonyi Múzeum, az Országos Műemléki Felügyelőség, később pedig a Veszprém megyei Idegenforgalmi Hivatal is érdekelt fél volt. Szentlélek Tihamér 1958. szept. 20-i levele a Veszprém megyei Tanács VB Elnökének (másolatban a Műemléki Felügyelőségnek), Bakonyi Múzeum Adattára ltsz: 8046.

szül, a nyugati oldalon bejárati ajtóval.”¹⁵ Sajnos erről a változatról nem maradtak fent tervek, így a költségvetés adatait is figyelembe véve úgy tűnik, hogy az elképzelés szerinti épület 120 m² alapterületű, 5,5–9 méter változó fesztávú, szabálytalan alaprajzú lett volna, és hullámpala fedte a vasszerkezetes, gerinc nélküli tetőt, amit nyolc darab I acélgerenda tartott. Ezek az egyik oldalon a szeminárium falába vésett, betonozott fészekbe, a másikon a kőtámfal felfalazására támaszkodtak volna. Ennél a változatnál műköből elkészítették volna a tagozott profilú ajtókeretet a kápolna főbejáratának bal felére, a háromkaréjú külső sarokpillért a bejárat baloldalára (mindkettő a meglévő jobboldalival azonos méretben és kivitelben), és a belső sarokpillérek lábazatát is.¹⁶

A következő, 1960. áprilisi – a mai állapotot tükröző – műleírás, költségvetés és tervanyag aláírója csak Erdei Ferenc. A korábbi, szabálytalan alaprajz fölé húzott vasszerkezet tartotta hullámpalátető helyett itt már azt írta: „A védőépület szimmetrikus trapéz alaprajz fölé hajlított vasbeton lemez, szélesebb oldalán 3, rövidebb oldalán 2 támpillér megtámasztással, pillérek a földbe süllyesztve. Kitűzés: A szeminárium falának, valamint a meglévő (föld alatt) középkori fal síkjának meghosszabbítása után a kapott metszéspontból szögfelező húzandó, amelyik az épület hosszirányú, (szimmetrikus) tengelye lesz. Erre a tengelyre merőleges szerkesztendő és a rajzon feltüntetett méretek alapján a támpillérek belső vonala megállapítható. A hosszirányú mérete: 12,00 m.” Míg az előző műleírásból és költségvetésből csak annyit tudunk meg, hogy a lefedés „közép felé lejtő ún. »pille«-tető”, itt arra is kitér, hogy „A zsaluzat összevágása, válogatása fontos, mert a vasbeton lemez utánmegdolgozást (sic!) nem kap, nyers betonfelület marad, ezért jó anyagot szabad csak felhasználni, a deszkák kötésbe rakva helyezendők a mintaívre. Vasszerelés statikus terv szerint, betonozás vibrálással, betonkeverőgéppel történjen. Fontos a jó bedolgozás! [Kiemelés az eredeti szerint. L. E.] Mert a szigetelés nem készül, csak a külső felülete 2 cm vastag egyforma szemszerkezetű bazaltzúzalékos betonból TRICOSAL¹⁷ (előírt) hozzáadásával készül, melynek felülete a megkötés után (gyengén) kikeféléndő.”¹⁸ Erdei kiemeli (és a későbbi munkanaplókban is megjelenik), hogy a rom padlóterítéssel védendő, illetve semmit sem szabad rárakni.¹⁹ Ebben a költségvetésben már nincs szó műköves, díszítoszobrászati munkákról, de külön tételként szerepel a környezet kertészeti

¹⁵ 1959. szept. 15. Erdei Ferenc–Koppány Tibor: Állagmegóvási dokumentációk. (Műleírás) MÉM MDK, ltsz: 08143.

¹⁶ 1959. szept. 15. Erdei Ferenc–Koppány Tibor: Állagmegóvási dokumentációk. (Költségvetés) MÉM MDK, ltsz: 08143.

¹⁷ Beton és habarcs szilárdulását gyorsító, a vízzáróságot fokozó adalékanyag.

¹⁸ 1960. ápr. Erdei Ferenc: Állagmegóvási tervdokumentációk. (Műleírás és költségvetés) MÉM MDK, ltsz: 08138.

¹⁹ 1960. okt. 21 és okt. 31. bejegyzések In: 1960. 08. 22-vel induló Építési napló. Stahl József és Mucsi Vince bejegyzései. Állagmegóvási dokumentációk, (továbbiakban: Építési Napló, ÁD) MÉM-MDK, ltsz: 08143.

kialakítása. A csatolt terveken egy trapéz alaprajzú épületet látunk, melynek hossza 12 méter, a befogói pedig 8,54 és 4,79 méter. Az alaprajzon feltüntették a zsaluzat csíkozását is. A pillérek koporsó alaprajzúak, függőleges keresztmetszetük paralelogramma. A belsőben a pillérek bordaszerűen elkeskenyednek. (A nyugati falon levő középső pillér élhossza 80 centiméteresből 40 centiméteresre, vastagsága 10 centiméteresből 50 centiméteresre nő.) Az épület falai a romoktól 1,4–2,7 méter távolságot tartanak. A héjazat hossz tengelye 12 méter, induló magassága: 220 cm (az utca szinttől 20 centiméterre), a legmagasabb pontján 294 cm. Vastagsága a falak vonalában: 30, a legmagasabb pontján: 8 cm. A tető legmagasabb pontján négyzet alakban, négy sorban összesen 16 darab felülvilágítót helyeztek el. Ezek eredetileg 20 cm átmérőjű (fül nélküli) peremes jénai üvegtálcák voltak, melyek a tálcák peremére feszített gyűrűkkel (egyik oldalán felhasított gumicső) és leszorító tárcsákkal illeszkedtek az őket tartó, lemezből hajlított kúpos hengerekre.

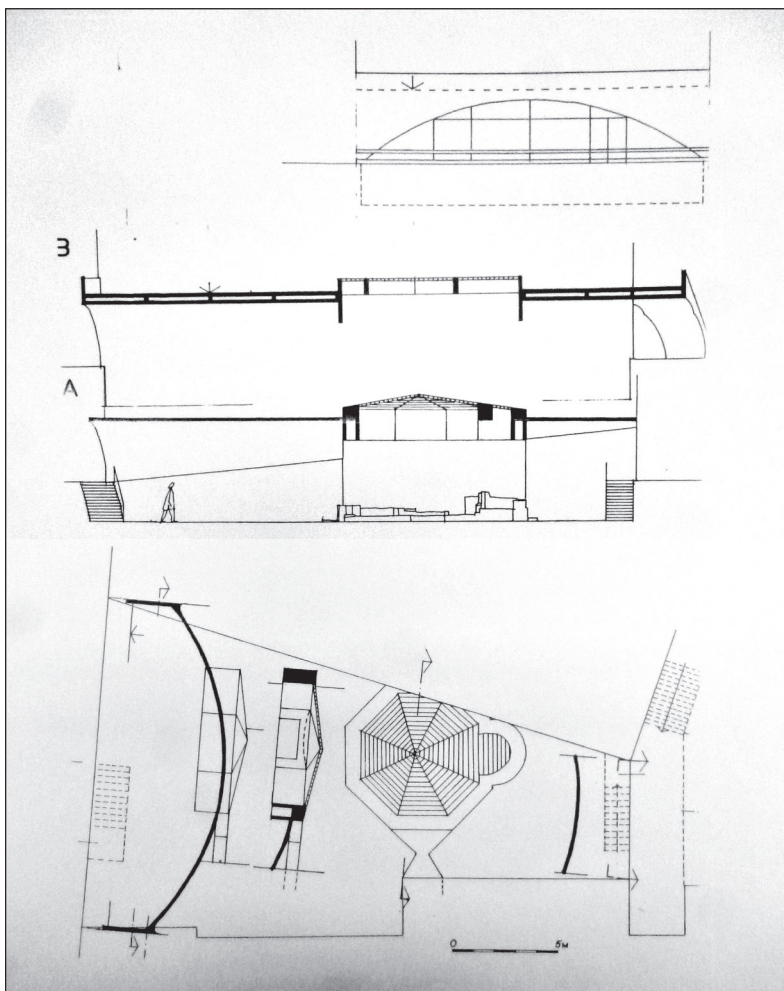
A fentiek több kérdést is felvetnek. Az egyik, hogy vajon mi történt az 1959 szeptembere és az 1960 áprilisa közti fél évben? Mi okozta azt a teljes koncepcióváltást, ami a hullámpalás-vasszerkezetes helyett a betonhéjas lefedést eredményezte? Segíthet a válaszadásban, ha összehasonlítjuk a két változat költségvetését. Az 1959-es végösszege ugyanis 220 311,08 Ft volt, míg az 1960-asé: 135 500,- Ft. A jelentős különbséget a lakatosmunkák eltérő ára (64 396,- VS 12 500,- Ft), illetőleg az okozta, hogy az utóbbi verzióban elmaradtak a pala, bádigos és műköves költségek.²⁰ Az építési naplóból azt is tudjuk, hogy a betonfödém felépítése rövid időt vett igénybe. 1960. november 5-én fejezték be a pilléreket, 18-án bontották el a romok feletti védőépületet. November 22-én két ács közreműködésével megkezdték a födémzsaluzást és a vasalás előkészítését. 24-én kapcsolódott be a munkába egy vasbeton szerelő is, egy kőműves, egy ács és az öt segéd munkás mellé. Másnap az egy „vasas”-hoz további kőművesek és a csoportvezető is csatlakozott.²¹ Harmincadikáig folyt a vasalás és pillérbetonozás. Maga a födém betonozása már másnap megkezdődött és csak két napig tartott. December elsején és másodikán, a három kőműves tíz segéd munkással elkészítette a betonhéjat. Következő napon (szombaton) végezték el a simítást és a glettelést. Hétfőn pedig a további glettelés és tereprendezés után visszaszállították az állványokat és deszkákat Várpalotára. Az épületet 1961. augusztus 15-én adták át, de csak 1962. október 21-én nyílt meg a nagyközönség előtt. Ennek oka a romkonzer-

²⁰ Mivel nem ismerjük a korábbi változat terveit, nehéz megmondani, hogy mi okozhatta, hogy abban szinte minden olyan tétel, ami a vasbeton lefedéses változatnál is megvan (mint a bontás, földmunka, alapozás, üveges, kőfaragó, de még a festő, vagy a felvonulás tételei is) nagyságrendekkel magasabbak. Koppány Tibor 1963-as írása szerint pedig itt is voltak szobrászati kiegészítések. Ezt az OMF „szobrászrészlege” (HORNICSEK 1961. 55), illetve Birkmayer János szobrászművész készítette. KOPPÁNY 1963. 58. 108.

²¹ Építési napló. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz: 08143.

válási munka elvégzése, a vízelvezetés, a parkosítás és a kerítés további kérdéseinek megoldása volt.²²

Egy másik lehetséges oka a koncepcióváltásnak azok a tanulmánytervek lehettek, amiket Ferenczy Károly²³ tervezőmérnök, az OMF munkatársa készített.²⁴

Ferenczy Károly terve

²² GERGELYFFY 1961. 113.

²³ <http://www.icomos.hu/index.php/hu/elismeresek/panteon/9-actual/panteon/11-ferenczy-karoly>
(Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

²⁴ MÉM MDK Tervtár Tsz: 4733

A fennmaradt szabadkézi vázlat és tanulmányterv szerint a telek járószintjét kiemélyítették volna a falmaradványokig. Az épület hosszanti oldalai a szomszédos épületek falaihoz tapadtak, az utca felé pedig egy szegmensíves üvegfallal nyílt volna meg az épület, melynek tömege hosszanti irányban három részből állt. Ezek közül kettő szabálytalan trapéz alaprajzú, és mindkettőt emelkedő vállvonalú donga fedte volna le. A donga szakaszok közt, a falmaradványok fölött egy, annak az alaprajzát követő, nyolcszögletű, félköríves bővítésű felülvilágító és tető kapott volna helyett. A telek teljes területét elfoglaló épület két rövidebb oldalán lépcsőkről lett volna megközelíthető a belső tér. Ferenczynek ez a terve szellemiségében rokonítható a diósgyőri vár rekonstrukciós terveivel, amiről ezt írta a korabeli sajtó: „*Ferenczy Károly – a ma már közkeletű és hivatalosan is elismert felfogás szerint – a műemlékhelyreállítás céljának az eredeti állapotot megközelítő tér- és tömegkialakítás keretében – a műemlék tartós megóvását, gondozott-fenntartását tekinti. Módszere – a múlt század »tisztogató«, ma úgy mondanánk: lakkozó restaurálásaival ellentétben – az igazolható részek gondos visszaállítása, a hiányzó részek környezethez és korhoz alkalmazkodó, egyáltalán nem leplezett modern kialakítása.*”²⁵ További kutatásokig amiatt valószínűsíthető, hogy eredetileg Ferenczyé volt a betonháj ötlete, mert Erdei tervvázlatai közt nem szerepel a teljes telek terepszintjének csökkentése, csupán egy leírásában hivatkozik rá, mint túl költséges felvetésre.

Sajnos az OMF-nél megmaradt egyetlen-féle (de több példányban is meglévő) tervváltozathoz nincsenek meg a részletes zsaluzási tervek,²⁶ amik segítenének megérteni azt, hogyan oldották meg a romok fölötti munkálatokat. Vagy esetleg az is a betonháj mellett szóló érv volt, hogy a középkori maradványok terhelése nélkül készíthetett el a földém? Ahogyan a végleges változat tervei²⁷ is hiányoznak, tehát nem tudjuk, hogy mi okozta a pillérek leegyszerűsítését? A zsaluzás nyomainak eltűnését azonban biztosan nem a megváltozott koncepció eredményezte, mivel még 1960. november 15-én is, maga Erdei jegyezte be az építési naplóba, hogy „*A kizsaluzás után a zsaluzó deszka lenyomatai meghagyandók, utólagos ráhordás lehetőleg kerülendő.*”²⁸ Nagy valószínűséggel a kivitelezéskor történtek okozhatták azt, hogy a védőépületről készült legkorábbi fotókon már a fehérre festett, sima felületű falak látszanak.²⁹

²⁵ A szerző hozzát teszi még, hogy a városban megütközést keltett az, hogy a Magyar Építőművészek Szövetségének Műemléki Bizottsága elvetette a tervet. „*Miskolcon az illetékesek valamennyien kíváncsiaknak, szükségesnek és kivihetőnek tartják a diósgyőri álmod. Tiltakoznak a »romesztétika« ellen, amit túlhaladott az élet.*” BÉKÉS 1959. 8.

²⁶ Simon Annától megkaptam a MÉM MDK Tervtárban 2016-ban fellelhető alapozás támfal és pillérvasalás tervének fotóját, amin a vasbeton ív peremvasalás is kivehető, de ez (legalább is a fotó minősége alapján) nem tartalmaz elég információt a kérdés eldöntéséhez.

²⁷ Az 1993-as, az Országos Műemléki Hivatal épületében rendezett életmű kiállításán is az 1960. áprilisi tervek szerepeltek. (Simon Anna fotói alapján.) A kiállításról: DEÁK et al. 1993.

²⁸ Építési napló. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz: 08143.

²⁹ VIRÁG 1962. 129. 1. ábra

Tervezői feladatként adott volt tehát egy szűk, szabálytalan alaprajzú telek, amin meg kellett oldani a telek bal oldalán, egy 2 méter mély gödörben található falmaradványok bemutatását. Nehezítette a helyzetet a szomszédos épületek dominanciája, és az, hogy a szeminárium ablakai ide nyílnak. Ezért, és az utcakép miatt sem lehetett átlagos magasságú, illetve a Ferenczy által elképzelt teleknagyságú épületet felhúzni. Plusz feladatot jelentett, hogy ezen a területen folyt össze a szomszédos épületek csapadékvize.³⁰ Azzal, hogy az épület követi a telek alaprajzát, ideálisan használták ki a rendelkezésre álló területet. A védőépület körbe fogja a középkori maradványokat, elegendő teret biztosítva annak múzeumi tárgyként bemutatásához. A földbe süllyesztéssel elkerülték a szeminárium ablakainak beárnyékolását, és a szomszédos épületek oldalhomlokzatainak feltárulását sem akadályozzák. A vízvezetést a csatornázással oldották meg.

A környező épületek tisztelete, az új épület hivalkodásának elkerülése, a székesegyház bejáratának biztosítása, és a zöld terület védelme Erdei és Koppány 1964-es és 1966-os publikációiban is megjelenik.³¹ A rom védőépületének alacsony ívű vasbeton héjjal történt lefedése az utcáról még átlátást enged kelet felé, míg a környezet adottságaihoz alkalmazott szerkezet, a támaszközökben és a dongaív alatt elhelyezett keskeny ablaksor időtálló megfogalmazású. És utóbbi előnyösen megvilágítást biztosít a múzeumi térnek.

A fentiekben számos olyan kritériumot felsoroltunk, amivel hagyományosan egy épület építészettörténeti jelentőségét indokolni szokás. A gyakorlati elvárásoknak való kiváló megfelelés, a figyelmes környezetbe illeszkedés, az épület negyedik dimenziójának, vagyis a feltárulásának hatásos megoldása, az anyagszerűség tiszteletben tartása. Van itt azonban még valami, amit a szakirodalom és Erdei is csak egy-egy szóval intéz el, de ami miatt igazán figyelemreméltó ez az épület. Amit Merényi „*korszerű építészeti megoldás*”-ként fogalmaz meg, az Erdeinél úgy hangzik el, hogy „*szem előtt kellett tartani napjaink építészeti nyelvét, mai értelemben vett »modern« védőépületet kellett tervezni. Így készült el a megvalósított védőépület terve*”.³²

E kitételek megértéséhez az anyaghasználat mellett az épület legmarkánsabb építészeti jegyeit kell megvizsgálni, vagyis azt, hogy a (szegmens)íves vasbeton födém, illetve héj, a haránt irányú pillérek, a födém felülvilágítói, de még az ún. látszóbeton – jelen esetben a tervező szándéka szerinti, a zsaluzást megmutató betonfelület is – mennyire korszerű és/vagy eredeti a korabeli magyar épületekhez képest? Az 1945 utáni hazai anyagból az első formai párhuzamokat az ipari építészetben találjuk, ahol

³⁰ KOPPÁNY Tibor: Műleírás a veszprémi Szent György-kápolna 1959 évben végzendő vízvezetési munkáihoz. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz.: 08138. és ERDEI et al. 1960. 141.

³¹ ERDEI–KOPPÁNY 1964. 4, ERDEI–KOPPÁNY 1966. 89-90.

³² ERDEI–KOPPÁNY 1964. 5. és ERDEI–KOPPÁNY 1966. 89.

már a negyvenes évek végétől előszeretettel kísérleteztek az ívelt betonlemezekből megalkotható formákkal, födémekkel.³³ A nagy fesztávú terek lefedései közül megemlíthető a budapesti Szabolcs utcai MÁVAUT-telep garázs- és járműjavító csarnoka (Nyíri István – Bandl Ferenc – Bleyer Pál, 1950–1953), ahol a lapos ívű födémét ívtartók és előregyártott tetőlemezek alkotják, illetve a hiperbolikus paraboloid héjelemekkel fedett újpesti Bőrenyvygyár csarnoka (Gnädig Miklós, 1954), vagy a hejőcsabai Cement és Mészmű silói (Poddányi István et al., 1950–1953).³⁴ Utóbbi kettő a hazai héjszerkezetek előfutárainak tekinthetők, mert a monolitikus héjszerkezetek fejlesztése ténylegesen az 1950-es évek végén kezdődött el: a székesfehérvári Könnyűfémű új Alumíniumöntődjének (Menyhárd István et al. 1958–1960) lefedése hiperbolikus paraboloid héjak sorolásával keletkezett, míg a Csepel Vas- és Féművek Csögyára csőheggesztőcsarnoka (Menyhárd István et al. 1961) elliptikus héjak sora fedi.³⁵ A fentiekből látható, hogy az Erdei-féle betonhéj nemcsak egy korai formai kísérlet, de (főleg szokatlan alaprajza miatt) figyelemreméltó statikai és technikai teljesítmény, még akkor is, ha fesztávja jóval kisebb a fentiekénél, és „kézműves” technológiával készült megoldás volt. Bérczes István és Gnädig Miklós (IPARTERV) 1960-as tihanyi hajóállomása, és a hatvanas évek legelejének beton épületei (pl. a tihanyi kikötő völgyhídja a látszó zsaluzással – Lipták László, 1961),³⁶ de Polónyi Károly idényjellegű épületeinek tervei (1958–1959), Callmeyer Ferenc badacsonyi borozója (1957), vagy Csaba László cserépváraljai temploma (1959–1961), balatonfüredi mentőállomása (1958–1960)³⁷ és Kiss E. László Városligeti fasori óvoda és bölcsőde épülete (1959–1960),³⁸ melyek a terméskő és beton felületeket kombinálják, de akár Szrogh György mogyoródi iskolája (1958–1961),³⁹ Borvendég Béla szegedi ravatalozója (1959–1960),⁴⁰ vagy Szelle Kálmán zebegényi műteremháza (1960) is olyan merész anyaghasználati és/vagy formai kísérletek, melyek új fejezetet jelentenek a magyar építészettörténetben. Erdei védőépülete, a maga eredeti alaprajzával és lefedésével, anyaghasználatával, azzal, hogy a kőfalazat, üvegfelület és betonhéj egységként áll össze, ugyanehhez a vonulathoz csatlakozik.

A képhez hozzátartozik, hogy a nemzetközi építészetben már az ötvenes évek elejétől megfigyelhető az a tervezői szabadság, ami a legváltozatosabb lefedésekkel és anyagkombinációkkal próbálkozik, vagy éppen a vasbeton lehetőségeit használja a

³³ HABA 2019. 39–41.

³⁴ HABA 2019. 103, 113, 114.

³⁵ HABA 2019. 181, 183–184.

³⁶ LÓVEI 1996. 152. és LÓVEI 2000. 38–39; MÁDL 2017.

³⁷ LANTOS 2017. 230.

³⁸ LANTOS 2015. 290–293.

³⁹ FERKAI (1985) 2003. 47; LANTOS 2015. 296–297.

⁴⁰ NAGY 1972. 149.

különböző íves, illetőleg lapokból hajtogatott hatású forma-kísérleteikhez. A továbbiakban olyan építészeti lapszámokból hozok ezekre a kísérletekre példákat, amely Erdei idejében megtalálhatóak voltak az OMF könyvtárában.⁴¹ Az *Architectural Forum* (New York) 1953. áprilisi számában közölték Eric Mendelsohn St. Louis-ban épült zsinagógáját.⁴² A negyedelt ellipszis hosszanti keresztmetszetű épület födémét széles betonhevederek tartják, három oldalán üvegfelületekkel megnyitott. Ugyanez a lap az 1958. decemberi szám címlapján hozta le a párizsi UNESCO székház (Marcel Breuer, 1953–1958) épületének részletét, olyan fotóbeállításban, amin a küklpsz falazat hangsúlya ugyanakkora, mint a ráállított vasbeton épület. Ugyanez a szám tárgyalta többek közt Rudolph Schwarz Düren-i Saint Anna, Le Corbusier Ronchamp-i templomát,⁴³ Eero Saarinen New Havenben épült, hiperbolikus paraboloid felületekkel fedett, ellipszis alaprajzú jégkorongcsarnokát,⁴⁴ és Felix Candela Mexico City-beli Capella de Nuestra Senora de la Soledad templomát is.⁴⁵ Ezen felül még számos nemzetközi építészeti folyóirat (*Architectural Review*, *Baumeister*, *Les Monuments Historiques de la France*, *Werk*) járt a Műemléki Könyvtárba. Noha nagyobbrészüik építészet- és művészettörténeti illetőleg archeológiai témájú volt, akadt köztük a kortárs építészetet ismertető is. (Ahogy azt a 2006-os tanulmányomban⁴⁶ felvettem, a magyar építészek nem voltak olyan szorosán elzárva a nyugati építészet világitól, mint a hazai humán értelmiség.) Erdei Ferenc (és Ferenczy Károly) tehát nagy valószínűséggel ismerte a kortárs építészet különböző irányait, és inspirálódhatott általa. A tömegformákkal és anyagokkal, azok kombinációjával végzett kísérletük, a nyugati építészeti szcénában is figyelemre méltó.

Láthattuk tehát, hogy Erdei Ferenc, a Szent György-kápolna védelmére tervezett épülete megjelenésében időtálló, és kétségtelenül megállja a helyét a korabeli magyar és nemzetközi anyagban is. És itt le is tehetném a tollat, ha nem nyugtalanítana még valami.

Mindig kérdés, hogy egy épületnek melyik állapota az, aminek alapján érdemes elgondolkodni és következtetéseket levonni az épület jelentőségéről, vagy a tervező tehetségéről, hiszen nem egy esetben a felépítés és/vagy a használat jelentősen módosítja a tervező eredeti elképzeléseit. Ebben az esetben Erdei terveiből két markáns elem maradt el: a pillérek nem keskenyedtek bordákká, és eltűntek a zsaluzás nyo-

⁴¹ Ezúton is köszönöm Szecskó Ágnes könyvtáros segítségét.

⁴² N. N. Three new synagogues show today's techniques and materials embodied in the plastic architecture of Eric Mendelsohn. *Architectural Forum*, 1958. 4. 105–120.

⁴³ N. N.: The Church in modern world. *Architectural Forum*, 1958. 12. 89–93, 156.

⁴⁴ N. N. MACQUADE, Walter: Yale's Viking vessel. *Architectural Forum*, 1958. 12. 106–121, 110–115.

⁴⁵ N. N.: A continuing review of international building. *Architectural Forum*, 1958. 12. 179–181.

⁴⁶ LANTOS 2006. Jelenleg az építészek tájékozási lehetőségeinek további kutatásán dolgozom, ami feltárandó a szaklapok ismerete mellett a személyes kapcsolattartás lehetőségeit is.

mai is, noha Erdei szerette volna ezt megtartani. A dilemmám épp ebből, Erdeinek a zsaluzás nyomait kívánó feljegyzéseiből ered. Miért volt ez fontos? És vajon vesztethetett emiatt az épület a jelentéséből?

Ha az eredeti terv valósul meg, akkor a héjazatot kívülről betonba ágyazott szürke és fekete bazaltszemcsék borítják. A belsőben sötétebb lenne, hisz nem a fehér, hanem a beton- és a kőfalak szürkéje dominálna. A küklopszfalazat és a fölötte húzódó betonfelületek közt megváltozna a kontraszt minősége, mert a zsaluzat sávozása a fröcskölésnél strukturáltabb és esetlegességében is szabályosabb felületet hoz létre. A pillérek leegyszerűsítése azok súlyosabb megjelenését eredményezték, viszont a bordák hiánya egy kortársra stilizált történeti jegyet szüntetett meg.

A párhuzamok, jelentések keresésekor mindig bizonytalan talajon jár az ember: Valóban ismerhette az alkotó a citált példát? Milyen formai egyezésnél beszélhetünk párhuzamról, összekacsintásról, vagy véletlenről? De ha azt mondom, hogy van egy olyan betonból készült épület, ami donga lefedésű, a külső felületén a támaszokon és áthidalókon látszódnak a betonadalékként használt nagy szemű kavicsok, az épület-belső sem festett, sőt a teljes dongafelületen jól kivehető a keresztirányú zsaluzat nyoma, és a mennyezeten sarkára állított négyzet alakban szellőzők nyílnak? Rádásul azt is tudjuk, hogy ezt az épületet 1932-ben leköszölte⁴⁷ az *L'Architecture d'Aujourd'hui*, és ez a példány történetesen meg is van/volt az OMF könyvtárában? Talán ennyi egybeesésnek még akkor is van némi jelentősége, ha ez az épület jóval monumentálisabb a miénknél. August Perret Notre Dame du Raincy templomáról van szó. Első ránézésre Erdei múzeumi tere tárgyához csak, mint bemutatandó műhöz viszonyul.⁴⁸ A felsoroltak alapján viszont talán mégsem elrugaszkodott elképzelés a templom fogalmához, jelentéséhez való kapcsolódást is felvenni az épület értelmezései közé.

Az intézményes műemlékvédelem megszüntetése óta a hazai épületanyag sorsa – keletkezésének idejétől függetlenül – mostoha. De különösen rossz helyzetben vannak az 1945 utáni épületek, mert néhány kivételtől eltekintve hiányoznak az épületanyag értékeinek megismeréséhez és megismertetéséhez szükséges alap kutatások. A fentebb ismertetett épületek, tervek egyértelművé teszik, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség tervezőinek életműve nem csak a műemlékvédelmi szempontoknak való megfelelés miatt fontos, hanem értékes részét képezik a korabeli építészeti anyagnak is. Kutatásuk, védelmük a hazai tudományosság és kultúra még feltáratlan, de figyelemre- (és védelemre) méltó része.

⁴⁷ VAGO, Pierre et al. 1932. 42–47.

⁴⁸ MEZŐS 1999.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÉKÉS István (1959): Királyasszonyok vára, Diósgyőr feltámad... *Népszabadság*, 17. 132. 8.
- BUDAI Aurél (1961): A régi és új esztétikai viszonyáról. *Magyar Építőművészet*, 1961/2. 45–50.
- DEÁK Zoltán–SEDLMAYR János–CSÁSZÁR László (1993): *Erdei Ferenc Ybl díjas építész életműve*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- ERDEI Ferenc–GUTHEIL Jenő dr.–H. GYÜRKI Katalin–KOPPÁNY Tibor (1960): A veszprémi Szent György egyház konzerválása. *Műemlékvédelem*, 4. 136–143.
- ERDEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor (1964): *A veszprémi Szt. György kápolna romjainak állagvédelme*. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség, Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. (Helyreállított Műemlékeink 4.)
- ERDEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor (1966): *A veszprémi Szt. György kápolna romjainak állagvédelme*. In: DERCSÉNYI Dezső et al. (Szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1961–1962*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–92.
- FERKAI András (2003): *Negyven év magyar építészet*. In: Uő: *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*. Budapest, Terc Kiadó. 41–56. (Eredetileg: *Magyar Építőművészet*, 1985. 2. 22–27.)
- GERGELYFFY András (1961): A veszprémi Szent György-kápolnarom. *Műemlékvédelem*, 5. 2. 113.
- HABA Péter: *Magyar ipari építészet*. Budapest, Terc Kiadó. 2019.
- HORLER Miklós (1966): *Az Országos Műemléki Felügyelőség építészeti helyreállításai 1961–1962-ben*. In: DERCSÉNYI Dezső et al. (Szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1961–1962*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 231–242.
- HORNICSEK László (1961): III. Építészeti kiállítás 1961. Budapest, Múcsarnok. 1961. március 18–április 16. Budapest, MÉSZ.
- KOPPÁNY Tibor (1963): *A Balaton-Felvidék románkori templomai*. In: Éri István (Szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1*. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága. 81–114.
- LANTOS Edit (2006): *A magyar építészek tájékozódási horizontja 1957 és 1965 közt*. In: LANTOS Edit–UHL Gabriella (Szerk.): *Postera crescam laude recens. Tanítványi tisztelgés Keserü Katalin születésnapjára*. Budapest, magánkiadás. 82–110.
- LANTOS Edit (2015): Oktatási és nevelési épületek. In: FERKAI András–RUBÓCZKI Erzsébet (Szerk.): *KÖZTI66 – Egy tervezőiroda története I. kötet*, Budapest, Vince Kiadó. 290–311.
- LANTOS Edit (2017): A Salzburgi vázlat és a csonkolt téglatest. *Ars Hungarica*, 43. 2. 215–233.
- LŐVEI Pál (1996): A közelmúlt emlékeinek műemléki védelméről. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 147–170.
- LŐVEI Pál (2000): *Balaton fejlesztési program*. In: Uő. (Szerk.): *A Műemlékvédelem táguló körrei. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítása 2000. április 17. – július 16.* Budapest, OMvH. 38–39.
- MÁDL Janka (2017): *Nyárvégi révbeérés*. URL: <http://lechnerkozpont.hu/cikk/nyarvegi-revbeeres> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 30.)
- MERÉNYI Ferenc (1969): *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, Műszaki Kiadó.

- MERÉNYI Ferenc (1972): *Műemlékek*. In: SZENDRŐI Jenő (Szerk.): *Magyar építészet 1945–70*, Budapest, Corvina Kiadó. 232–279.
- MEZŐS Tamás (1999): Amit a német nyelvterületen „Bodendenkmalschutz”-nak neveznek. *Architectura Hungariae*, 1. 2. URL: http://arch.et.bme.hu/arch_old/muemlek2.html (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)
- NAGY Elemér (1972): *Középületek*. In: SZENDRŐI Jenő (Szerk.): *Magyar építészet 1945–70*, Budapest, Corvina Kiadó. 71–151.
- SCHÉRY Gábor (1995): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós díjasok és műveik. 1953–1994*. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- SEDLMAYR János et al. (1987): Erdei Ferenc építész életműve. *Műemlékvédelem*, 31. 3. 147–206.
- SEDLMAYR János (1994): Erdei Ferenc építész munkássága. Kiállítás az OMvH aulájában. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2. 113–124.
- VAGO, Pierre – JOURDAIN, Frantz–LE CORBUSIER–SARFATTI, Margherita G.–HILBERSEIMER, Ludwig–ALFRED Cortot: Perret. *L’Architecture d’Aujourd’hui*, 7. 3–115.
- VIRÁG Lajos (1962): Beszámoló jelentés az Országos Műemléki Felügyelőség 1961. évi munkájáról. *Műemlékvédelem*, 6. 3. 129–135.